

6 (179)

чэрвень

Выдаецца
з студзеня 1993 г.Пасведчанне
аб рэгістрацыі
№ 1221
ад 14 студзеня 2013 г.Выходзіць 12 разоў
у год (з ліпеня 2003 г.)

НАВУКОВА-ГІСТАРЫЧНЫ. НАВУКОВА-МЕТАДЫЧНЫ ЧАСОПІС

Заснавальнікі:

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь, рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства
«Выдавецтва «Печатковая школа», дзяржаўная навуковая ўстанова «Інстытут гісторыі
Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі», Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт

Рэдакцыйная калегія:

Галоўны рэдактар Канстанцін Бандарэнка, Сымон Барыс, Пётр Бригадзін, Рыгор Васілевіч, Вячаслаў Даніловіч,
Максім Ключня, Венямін Космач, Уладзімір Кошалеў, Васіль Кушнер, Надзея Кушнер, Уладзімір
Навумавіч Ладысеў, Рыгор Лазько, Аляксандр Лакотка, Аляксей Літвін, Анатоль Люты, Вольга Ляўко,
Гальпяровіч Ігар Марзалюк, Наталля Матусевіч, Аляксандр Радзькоў, Аркадзь Русецкі, Аляксандр Смолік,
Сяргей Ходзін, Мечыслаў Часноўскі, Алег Яноўскі, Эдмунд Ярмусік.

Рэдакцыйная рада:

Уладзімір Адамушка, Юрый Бохан (старшыня рады), Марыя Бяспалая, Аляксандр Вабішчэвіч,
Ала Галубовіч, Надзея Ганушчанка, Уладзімір Гілеп, Аляксандр Груша, Аляксандр Гужалоўскі,
Таісія Доўнар, Дзяніс Дук, Ларыса Жэрка, Аляксандр Кахановіч, Марына Краснова, Іван
Крэнь, Аляксандр Кушнарэвіч, Вячаслаў Лазіцкі, Святлана Марозава, Леанід Мартынаў,
Сяргей Новікаў, Алег Слука, Валерый Талкачоў, Людміла Трыгорлава, Уладзімір Тугай,
Віктар Фядосік, Неаніла Цыганок, Анатоль Шаркоў.

Рэдакцыя:

Намеснік галоўнага рэдактара — Наталля Матусевіч, рэдактар аддзела — Надзея Кушнер,
мастацкае афармленне — Уладзімір Малахаў, верстка — Надзея Пяткоўская,
карэктура — Людміла Шчэрба.

ЗМЕСТ

ПАЛІТЫЧНАЯ ГІСТОРЫЯ

Анатоль Вялікі	Асoba Кастуся Каліноўскага і паўстанне 1863—1864 гг. у ідэалогіі КП(б)Б (другая палова 1920-х—1950-я гг.)	3
Ірына Раманава	Рэабілітацыя ахвяр палітычных рэпрэсій у канцы 1980-х — 1990-х гадоў: асноўныя тэндэнцыі	10

ГІСТОРЫЯ КУЛЬТУРЫ

Наталля Пачобут	Дзейнасць музеяў БССР па вывучэнні і захаванні археалагічнай спадчыны ў 1944—1991 гг.	21

ГІСТАРЫЯГРАФІЯ

Уладзімір Здановіч	Прымусовая праца насельніцтва Беларусі ў 1941—1945 гг.: новыя здабыткі айчынай гістарыяграфіі	28

НАВУКОВАЕ І ГРАМАДСКАЕ ЖЫЦЦЁ

Андрэй Унучак, Валянцін Мазец	Антон Луцкевіч (1884—1942) і яго эпоха	34

ЗМЕСТ

РЭЦЭНЗІІ

Мікалай Забаўскі Вышэйшая педагагічная школа Беларусі
ў другой палове XX стагоддзя

ГІСТОРЫЯ АДУКАЦЫІ

Аляксандр Корзюк Вучэбныя дапаможнікі па гісторыі Беларусі для сярэдняй школы
ў святле айчынных даследаванняў

МЕТОДЫКА. ВОПЫТ

Ольга Подвойская Замкі і дворцы Беларусі
(Інтэлектуальная ігра для учащихся 7, 8 класоў)

Васіль Ракуць, Сымон Барыс Беларусь — краіна замкаў
(Інтэлектуальная гульня) (VII клас)

Ірына Пугач Тэставыя заданні па гісторыі Беларусі для абітурыентаў
Ліцэя БДУ 2013 года

Степан Темушев Тэставыя заданні па ўсёсусветнай гісторыі для абітурыентаў
Ліцэя БГУ 2013 года

Содержание

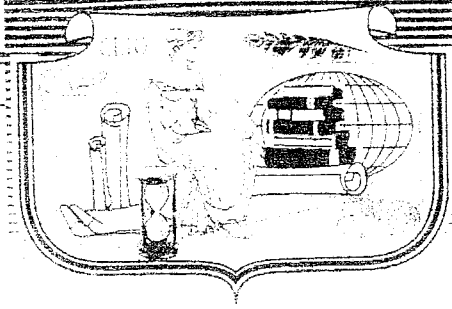
Summary

У адпаведнасці з загадам
Вышэйшай атэстацыйнай камісіі
Рэспублікі Беларусь ад 4 ліпеня 2005 г. № 101
(у рэдакцыі загада Вышэйшай
атэстацыйнай камісіі Рэспублікі Беларусь
ад 2 лютага 2011 г. № 26)
"Беларускі гістарычны часопіс"
уклучаны ў Пералік навуковых выданняў
Рэспублікі Беларусь для апублікавання
вынікаў дысертацыйных даследаванняў
па гістарычных і юрыдычных навуках,
а таксама па мастацтвазнаўстве
і культуралогіі.

Адрас рэдакцыі: 220007, г. Мінск,
вул. Фабрыцыўса, 5, кабінет 211.
Тэлефон: 8(017) 395-79-11.
<http://www.p-shkola.by>;
e-mail: bhc.redaktor@tui.by.
РУП "Выдавецтва "Пачатковая школа".
Падпісана да друку 18.06.2014 г.
Выход у свет 25.06.2014 г. Афсетны друк.
Фармат 60x841/8.
Ум. друк. арк. 9,3. Ул.-выд. арк. 11,4.
Наклад 910 асобнікаў. Зак. 0845.
Надрукавана ў друкарні ААТ "Прамдрук".
Ліцэнзія № 02330/233 ад 11.03.2009 г.
220049, г. Мінск, вул. Чарняхоўскага, 3.

Да ведама аўтараў!
За дакладнасць прыведзеных у артыкулах фактаў і цытат адказнасць
нясуць аўтары. Рэдакцыя можа друкаваць матэрыялы ў парадку
абмеркавання, не падзяляючы пункту гледжання аўтараў. Навуковыя
артыкулы прымаюцца да разгляду з рэкамендацыяй кафедры (аддзела)
вучэбнай або навуковай установы. Рэцэнзаванне арганізоўвае рэдакцыя.
Да разгляду прымаюцца рукапісы аб'ёмам не больш за 20 старонак
(кегель 14, праз 1,5 інтэрвала) у двух экзэмплярах (абавязкова на
электронных носбітах). Неабходна ў допісах наведваць свае прозвішча,
імя і імя па бацьку, кароткія звесткі пра сябе, пашпартныя даныя
(абавязкова асабісты нумар), адрас, тэлефон. Рукапісы не вяртаюцца.

© "Беларускі
гістарычны часопіс"
2014.

Уладзімір ЗДАНОВІЧ

Прымусовая праца насельніцтва Беларусі ў 1941—1945 гг.:

новыя здабыткі айчынай гістарыяграфіі

Беларускія гісторыкі працягваюць звяртацца да вывучэння тых аспектаў падзей Вялікай Айчынай вайны, якія раней па розных прычынах не траплялі ў фокус навуковых даследаванняў. Па адной з тэм — прымусовай працы насельніцтва Беларусі падчас акупацыі — у апошнія гады выйшаў цэлы шэраг цікавых публікацый.

На працягу другой паловы XX ст. айчынным даследчыкі правялі плённую працу па вывучэнні і асветленні ў друку разнастайных аспектаў акупацыйнага рэжыму, усталяванага ў гады Вялікай Айчынай вайны на занятых нямецка-фашысцкімі захопнікамі тэрыторыях СССР. Заўважым, што гісторыя акупацыі разам з гісторыяй партызанскай і падпольнай барацьбы адносілася да асноўных тэматычных блокаў савецкай гістарыяграфіі, аднак па ступені распрацаванасці значна саступала гісторыі супраціўлення. Гэта было абумоўлена партыйна-дзяржаўнымі ўстаноўкамі, адпаведна якім акупацыйны рэжым з'яўляўся фактычна фонам для паказу патрыятычнай дзейнасці падпольных партыйных і камсамольскіх арганізацый, партызанскіх фарміраванняў. Асноўная ўвага ў працах савецкага часу надавалася вызначэнню сутнасці акупацыйнай палітыкі, накіраванай на рабаванне народнай гаспадаркі, фізічнае знішчэнне насельніцтва на акупаваных тэрыторыях.

Постсавецкая гістарыяграфія прапанавала новыя накірункі даследаванняў, занялася вывучэннем тых пытанняў, якія ў савецкі час асвятляліся няпоў-

на ці аднабакова. У прыватнасці, адным з аб'ектаў даследавання айчынных гісторыкаў у постсавецкі перыяд стала прымусовая праца грамадзян Беларусі на карысць нямецка-фашысцкіх захопнікаў. Безумоўна, нельга сцвярджаць, што ў савецкай гістарыяграфіі гэтая тэма ўвогуле не вывучалася. Аднак у той час увага даследчыкаў канцэнтравалася пераважна на гісторыі прымусовага вывазу беларусаў у Германію, які разглядаўся ў кантэксце эканамічнай палітыкі германскіх уладаў. Класавы падыход да вывучэння сацыяльных працэсаў, накіраваны пераважна на паказ гісторыі рабочага класа, сялянства і інтэлігенцыі, штучна абмяжоўваў даследаванне жыцця і дзейнасці прадстаўнікоў па сутнасці новай сацыяльнай групы — оstarбайтараў. Ідэалагічная зададзенасць у вывучэнні падзей Вялікай Айчынай вайны прыводзіла да таго, што ў працах айчынных гісторыкаў практычна не згадвалася і прымусовая праца насельніцтва Беларусі на акупаванай тэрыторыі. Па-за ўвагай даследчыкаў заставаліся формы і метады прымусу, матэрыяльнае і прававое становішча насельніцтва пад акупацыяй, роля мясцовай калаба-

ЗДАНОВІЧ Уладзімір Васільевіч.

Прарэктар па навуковай рабоце і эканоміцы Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.С.Пушкіна, кандыдат гістарычных навук, дацэнт. Нарадзіўся 8 лістапада 1956 г. у в. Пляхаўшчына Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці. У 1983 г. закончыў гістарычны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, з гэтага часу працуе ў Брэсцкім дзяржаўным універсітэце імя А.С.Пушкіна. У 1988 г. абараніў кандыдацкую дысертацыю. Даследуе праблемы гісторыі і гістарыяграфіі Беларусі перыяду Вялікай Айчынай вайны. Аўтар каля 100 навуковых публікацый, у тым ліку манаграфій "Беларусь у гады Вялікай Айчынай вайны (1941—1944 гг.) у адлюстраванні айчынай гістарыяграфіі" (Брэст, 2008), "Беларусь у гады Вялікай Айчынай вайны. Агляд крыніц і айчынай гістарыяграфіі" (Брэст, 2012). Узнагароджаны нагрудным знакам "Выдатнік адукацыі Рэспублікі Беларусь".

рацы ў працэсе вывазу жыхароў Беларусі на тэрыторыю Германіі. Па сутнасці забароненым было пытанне аб прычынах невяртання былых оstarбайтараў на радзіму. Не вывучаўся і такі аспект сацыяльнай гісторыі перыяду Вялікай Айчыннай вайны, як працоўная паўсядзённасць насельніцтва на акупаваных тэрыторыях. Як справядліва адзначае беларускі даследчык С. Я. Новікаў, *"трагедыя беларускіх грамадзян, якія знаходзіліся на акупаванай тэрыторыі Беларусі доўгія гады заключалася ў тым, што ў імя захавання далейшага жыцця саміх сябе і сваіх родных, заняцця пэўнага становішча ў савецкім грамадстве патрэбна было замоўчваць шматлікія факты ваеннага часу, у тым ліку факты гісторыі працоўнай паўсядзённасці тэрыяду нацысцкай акупацыі"*.

Са змяненнем грамадска-палітычнай сітуацыі пасля распаду СССР з'явіліся новыя магчымасці для вывучэння выкарыстання савецкіх грамадзян на прымусовых работах у Трэцім рэйху. Аб'ектыўнаму і ўсебаковаму вывучэнню тэмы спрыяла пашырэнне крыніцавай базы, увядзенне ў навуковы зварот дакументаў нямецкага боку. Значным крокам на гэтым шляху стала публікацыя зборнікаў дакументаў і матэрыялаў "Белорусские оstarбайтеры. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941—1944)" (Мн., 1996—1997), "Белорусские оstarбайтеры. Репатриация (1945—1951)" (Мн., 1998), "Оstarбайтеры. Принудительный труд белорусского населения в Австрии" (Мн.—Гродно, 2003)², якія змяшчаюць інфармацыю пра становішча вывезеных грамадзян Беларусі, а таксама раскрываюць палітыку савецкай улады ў дачыненні да рэпатрыянтаў.

Асобнае месца сярод публікацый, прысвечаных пазначанай тэме, займаюць падрыхтаваны сумеснымі намаганнямі айчынных і нямецкіх навукоўцаў зборнік артыкулаў "Разняволеная памяць. Прымусовая праца беларускіх грамадзян на акупаванай тэрыторыі Беларусі (1941—1944 гг.)" (Мн., 2010)³ і калектыўнае даследаванне беларускіх гісторыкаў А. Літвіна, Я. Грэбеня, С. Новікава "Вяртанне ў рабства: прымусовая праца насельніцтва Беларусі 1941—1945 гг." (Мн., 2010)⁴. Гэтыя выданні сталі вынікам рэалізацыі беларуска-германскага праекта "Вопыт прымусовай працы беларускіх грамадзян у гады Другой сусветнай вайны", які быў падтрыманы фондам "Памяць, адказнасць, будучыня" (Германія). Яны з'яўляюцца значным укладам у вывучэнне маладаследаванага аспекту гісторыі Вялікай Айчыннай вайны: *"гісторыі працоўнай паўсядзённасці, пакінутай жыхарамі беларускіх гарадоў, пасёлкаў і вёсак, рабочымі прамысловых прадпрыемстваў, занятых у сельскай гаспадарцы, служачымі, а таксама жанчынамі, ваеннапалоннымі, вязнямі лагераў і гета, дзецямі: гэта значыць усімі, хто з'яўляўся фактычным суб'ектам гісторыі працоўнай паўсядзённасці на акупаванай тэрыторыі Беларусі 1941—1944 гг."*⁵.

У зборніку артыкулаў "Разняволеная памяць. Прымусовая праца беларускіх грамадзян на аку-

паванай тэрыторыі Беларусі (1941—1944 гг.)" змешчаныя артыкулы нямецкіх (А. Бракель, Т. Пентэр, Д. Польш) і айчынных (Я. Грэбень, А. Літвін, С. Новікаў) гісторыкаў, у якіх раскрыта прымусовая праца беларускіх грамадзян як у маштабе ўсёй акупаванай тэрыторыі рэспублікі, так і на ўзроўні асобных адміністрацыйных адзінак (Баранавіцкай, Мінскай акруг, горада Гродна), а таксама паказаныя дасягненні беларускай і нямецкай гістарыяграфіі ў вывучэнні праблем прымусовай працы ў Трэцім рэйху і на акупаваных тэрыторыях Усходняй Еўропы.

А. Бракель у артыкуле "Прымусовая праца мясцовага насельніцтва на апарат германскіх акупацыйных улад (на прыкладу Баранавіцкай акругі)" разгледзеў палітыку германскіх улад па выкананні мясцовым насельніцтвам працоўнай павіннасці і мабілізацыі рабочай сілы для Трэцяга рэйха, што праводзілася ў Баранавіцкай акрузе. На аснове архіўных матэрыялаў (пераважна нямецкіх), прац нямецкіх і беларускіх даследчыкаў, успамінаў непасрэдных удзельнікаў тых падзей аўтар апісвае гвалтоўны характар працоўнай павіннасці, якая абаліралася на сістэму штрафаў і пакаранняў (уклікаючы цялесныя). У гарадах сітуацыю ўскладняла недастатковае забеспячэнне харчаваннем насельніцтва, якое працавала на акупацыйных уладах. Так, дзённая порцыя для дзяцей утрымлівала не больш за 330 кілакалорый, для дарослых, якія працавалі, — 780, для рабочых, занятых на самых цяжкіх работах, — не больш за 1150 кілакалорый⁶. Прымус ужываўся і пры мабілізацыі рабочай сілы для працы ў Германіі, хоць рэшапачаткова стаўка рабілася на добраахвотнікаў.

Аб ужыванні прымусу пры выкананні людзьмі працоўнай павіннасці на тэрыторыі Беларусі і пры адпраўцы беларускага насельніцтва на працу ў Трэці рэйх сведчаць і факты, прыведзеныя беларускім гісторыкам Я. Грэбенем у артыкуле "Принудительный труд граждан Беларуси в период нацистской оккупации: опыт изучения проблемы на примере Минского района". У якасці яскравай цытаты варта прывесці словы кіраўніка мясцовай адміністрацыі Контаўта ад 22 красавіка 1943 г.: *"Хто добраахвотна не паставіцца да працы, вымушаны будзе прымусова паставіцца да працы, або будзе накіраваны на працу ў Нямеччыну"*⁷.

Прымусовы, эксплуатацыйны і нават рабскі характар мела эканамічная палітыка Германіі і на тэрыторыі Гродзеншчыны. Пацвярджаннем таму служаць дакументальныя факты (у тым ліку і ўпершыню ўведзеныя ў навуковы зварот), прыведзеныя ў артыкуле С. Новікава "Працоўная занятасць жыхароў Гродна ў 1941—1944 гг.". Як адзначае даследчык, *"мясцовае насельніцтва ў абставінах германскай акупацыі было пастаўлена з аднаго боку ў жорсткія ўмовы пошуку любых шляхоў і сродкаў для выжывання, а з другога — з'яўлялася не толькі аб'ектам татальнага гаспадарчага выкарыстання мясцовай рабочай сілы, але і суб'ектам германскай эканамічнай палітыкі на акупаванай тэрыторыі Гродзеншчыны. Атрымлівалася.*

што ў гады германскай акупацыі Гродна на вытворчасці і ў рамястве, на работах у нямецкіх фірмах, гаспадарчых службах і вайсковых часцях працаваў фактычна кожны трэці жыхар перадваеннага горада"⁸.

Маштабы выкарыстання жыхароў Беларусі ў якасці дармовай і рабскай сілы паказаны яшчэ ў адным артыкуле **С.Новікава** — "Колькасныя маштабы прыцягнення беларускага насельніцтва нямецкай ваеннай адміністрацыяй да прымусовай працы на тэрыторыі Беларусі (1941—1944 гг.)". У ім аўтар на аснове падлікаў, зробленых на падставе айчынных і нямецкіх крыніц, адзначае, што "агульная колькасць мясцовага насельніцтва (уключаючы не менш 380 тыс. беларускіх оstarбайтараў), прыцягнутага ў рознай ступені і розных формах цягам трох гадоў германскай акупацыі да абавязковай прымусовай і рабскай працы, складала звыш 2 млн чалавек"⁹. На тэрыторыі рэспублікі ў 1941—1944 гг. было 73 лагеры для грамадзянскага насельніцтва, 54 рабочыя батальёны, роты, калоны і каманды, 47 рабочыя і працоўныя лагераў, 21 лагер для ваеннапалонных і грамадзянскіх асобаў, 3 лагеры пярэдняга краю нямецкай абароны і 2 папраўча-працоўныя лагеры ці штрафныя батальёны¹⁰.

Беларускі гісторык **А.Літвін** у артыкуле "Прымусовая праца беларускіх грамадзян у святле навуковых фактаў і асабістых успамінах сведак" паказаў асноўныя дасягненні айчынных і замежных навукоўцаў у справе вывучэння прымусовай працы грамадзян Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны, падкрэсліў, што ўсебаковае даследаванне гэтай праблемы магчыма, з аднаго боку, на аснове дэталёвай апрацоўкі архіўных матэрыялаў, а з другога — шырокага выкарыстання вусных успамінаў¹¹. Заслугоўвае ўвагі праведзенае даследчыкам размежаванне паняццяў "працоўная (прымусовая) павіннасць" і "прымусовая праца". Як адзначае А.Літвін, "прымусовая павіннасць распаўсюджвалася на большасць насельніцтва акупіраваных тэрыторый працаздольнага ўзросту, якое абавязана было зарэгістравацца на біржы працы адпаведна сваёй спецыяльнасці. У пэўнай ступені яна давала магчымасць выбару месца працы і атрымання заробтнай платы. **Прымусовая праца** — гэта "праца пад прымусам, без права выбару: праца вязняў канцэнтрацыйных, працоўных лагераў, турмаў, ваеннапалонных, праца оstarбайтараў, праца грамадзянскага насельніцтва, мабілізаванага нямецкімі ўзброенымі сіламі для выканання разнастайных работ на ваенных прадпрыемствах, якія працавалі як для патрэб арміі, так і пры выкананні бягучых вайсковых праблем"¹².

Нямецкі гісторык **Д.Поль** у артыкуле "Прымусовая праца ў акупаванай Усходняй Еўропе — стан нямецкай гістарыяграфіі" ў сціслай форме вызначыў асноўныя накірункі даследавання нямецкімі гісторыкамі прымусовай працы на акупаваных тэрыторыях, вылучыў тыпы і віды гэтай працы, падкрэсліваючы неабходнасць адрозніваць прымусовую павіннасць і прымус да працы.

У артыкуле нямецкай даследчыцы **Т.Пентэр** "Ахвяры дзвюх дыктатур: прымусовая праца ў Данбасе пры Гітлера і Сталіне" на прыкладзе Данбаса разглядаецца праца грамадзянскага насельніцтва і ваеннапалонных на германскую ваенную эканоміку, а таксама лёс прымусовых рабочых пасля вызвалення, рэпатрыяцыі і вяртання на радзіму. Як сведчаць прыведзеныя даследчыцай факты, для прыцягнення мясцовага насельніцтва да працы на карысць акупацыйных уладаў часцей за меры "стымулявання" прымяняліся "гвалтоўныя захавы, прыкладам, аблавы сіламі ўкраінскай паліцыі, пашпартны кантроль, увядзенне цалеснага пакарання, арышты на тэрмін да 14 дзён і стварэнне працоўных лагераў. Часам працоўныя службы таксама прыцягвалі СД з яго "драконаўскімі пакараннямі"¹³. Аналізуючы становішча рэпатрыянтаў, Т.Пентэр адзначае: "Кляймо чалавека, што працаваў на немцаў, адмоўным чынам уплывала на далейшы жыццёвы шлях большасці з іх, гэты ўплыў мог прыняць форму дыскрымінацыі, праблем з працай, нядопуску да павышэння адукацыі ды ўшчамлення інтарэсаў іншага кшталту"¹⁴.

Лагічным працягам зборніка артыкулаў стала калектыўнае даследаванне беларускіх гісторыкаў **А.Літвіна, Я.Грэбня, С.Новікава** "Вяртанне ў рабства: прымусовая праца насельніцтва Беларусі 1941—1945 гг.", напісанае на аснове шырокага кола гістарычных крыніц: апублікаваных матэрыялаў, у тым ліку гістарычнай літаратуры на нямецкай мове, матэрыялаў акупацыйнай прэсы, сведчанняў удзельнікаў і відавочцаў тых падзей і г. д.¹⁵ Асабліваю важкасць даследаванню надаюць архіўныя дакументы, значная колькасць якіх упершыню ўведзена ў навуковы зварот. Заяўленая праблематыка разглядаецца ў працы ў адпаведнасці з сучаснымі падыходамі. Калі ў савецкай гістарыяграфіі любая форма супрацоўніцтва з акупацыйнай адміністрацыяй лічылася здрадай, то аўтары манаграфіі падаюць праблему ў кантэксце прымусовых адносінаў, эксплуатацыі і нават рабства насельніцтва акупаваных тэрыторый.

Кніга складаецца з уводзінаў, 10 глаў, заключэння і дадаткаў, у якія ўваходзяць дакументы, падзеленыя на тры часткі. Яе аўтары — доктар гістарычных навук, загадчык аддзела ваеннай гісторыі і міждзяржаўных адносінаў Інстытута гісторыі НАН Беларусі **А.Літвін**, кандыдат гістарычных навук, загадчык кафедры айчыннай гісторыі і сусветнай культуры Мінскага дзяржаўнага лінгвістычнага ўніверсітэта **С.Новікаў**, кандыдат гістарычных навук, загадчык кафедры філасофіі і гісторыі Беларускага дзяржаўнага аграрна-тэхнічнага ўніверсітэта **Я.Грэбень** — паставілі перад сабой мэту "на аснове новых дакументаў і матэрыялаў паказаць розныя бакі адной з пакуль маладаследаваных тэм сучаснай беларускай гістарыяграфіі"¹⁶.

Ва "Уводзінах" змешчаны кароткі агляд айчыннай і замежнай гістарыяграфіі па праблеме прымусовай працы насельніцтва Беларусі ў часы германскай акупацыі 1941—1944 гг. "Адной з галоўных прычын запозненай увагі даследчыкаў да тэмы, — адзначаюць гісто-

рыкі, — з'яўляецца тое, што ў савецкі час айчынная гістарычная навука знаходзілася ў агульным рэчышчы пануючых у той час афіцыйных поглядаў, так званых класавага падыходу да разумення сацыяльных працэсаў у жыцці грамадства, які патрабаваў жорсткай схемы стратыфікацыі грамадскіх поглядаў на рабочы клас, сялянства і інтэлігенцыю... Акрамя таго, афіцыйныя погляды на праблемы палонцесным чынам штучна звязваліся з праблемай остарбайтараў і ўвогуле з праблемай прымусовай працы... Пры гэтым існавала некалькі сацыяльных катэгорый, месца і роля якіх усяляк замоўчвалася: ваеннапалонныя, інваліды, удовы, дзеці, а таксама остарбайтары. Амаль зусім не ўпаміналася аб прымусовай працы і яе асабліваасцях"¹⁷.

У дзесяці главах даследавання раскрываюцца разнастайныя аспекты эканамічнай палітыкі акупантаў, што праводзілася ў адносінах да жыхароў Беларусі. Главы 1—3 прысвечаны выкарыстанню акупантамі працоўных рэсурсаў, якія, па справядлівым азначэнні аўтараў, "з'яўляліся ключавым аб'ектам германскай эканамічнай палітыкі на акупаванай тэрыторыі Усходняй Беларусі 1941—1944 гг."¹⁸. Выкарыстанне новых дакументальных матэрыялаў, выяўленых у архівах Германіі, Расіі, Латвіі, звестак айчынных архіваў, успамінаў непасрэдных удзельнікаў падзей дазволіла паказаць розныя аспекты прыцягнення працоўных рэсурсаў з мірнага насельніцтва і ваеннапалонных і выдзеліць у складзе мясцовай рабочай сілы наступныя катэгорыі: "а) працоўная сіла, якая павінна была выкарыстоўвацца для вырашэння неадкладных задач ваенных часцей і акупацыйных органаў улады; б) працоўная сіла, занятая вытворчасцю ўзбраенняў і амуніцыі; в) працоўная сіла, якая выкарыстоўвалася для вырашэння задач харчовага забеспячэння і правядзення сельскагаспадарчых работ; г) працоўная сіла, занятая на вытворчасці, важнай для нямецкіх ваенных інтарэсаў; д) працоўная сіла, якая выкарыстоўвалася для рашэння задач па вытворчасці прадукцыі для насельніцтва акупаваных тэрыторый"¹⁹.

Як сведчаць прыведзеныя ў кнізе звесткі, размеркаваннем мясцовых рэсурсаў, пачынаючы з 1942 г., займаліся наступныя канкурыруючыя паміж сабой акупацыйныя структуры: 1) нямецкая акупацыйная адміністрацыя і падпарадкаваныя ёй органы калабарацыйнай адміністрацыі, зацікаўленыя ў тым, каб працавала мясцовая прамысловасць і сельская гаспадарка; 2) часці вермахта, якія таксама актыўна выкарыстоўвалі працу мясцовага насельніцтва; 3) ведамства генеральнага ўпаўнаважанага па выкарыстанні працоўнай сілы Ф. Заўкеля, зацікаўленага ў маштабных пастаўках рабочых з Усходу ў Трэці рэйх²⁰.

На падставе аналізу разнастайных дакументаў аўтары прыйшлі да наступнай высновы: "Ажыццяўляючы на практыцы цэлы комплекс арганізацыйных мераў, перш за ўсё нацэленых на харчовае забеспячэнне вайсковых часцей з рэсурсаў захопленай краіны і максімальна поўнае выкарыстанне яе эканамічнага патэнцыялу ў інтарэсах рэйха, германскія гаспадарчыя службы, ваенная і цывільныя адміністрацыі шы-

рока выкарыстоўвалі мясцовы "чалавечы матэрыял" з акупаванай тэрыторыі Беларусі. Большая частцы ўлічанай працоўнай сілы прыходзілася працаваць, каб атрымаць хоць якія сродкі для свайго існавання"²¹.

Чацвёртая глава кнігі адлюстроўвае прымусовую працу яўрэйскага насельніцтва. Варта, аднак, заўважыць, што большасць матэрыялаў, прыведзеных аўтарамі, узятыя з апублікаваных крыніц і ўжо вядомыя даследчыкам. Канкрэтныя факты пра становішча яўрэйскага насельніцтва ў асобных населеных пунктах канцэптуальна новага ў асветленне вылучанай праблемы не ўносяць.

Аналізуючы ў главе 5 матэрыяльнае становішча працоўных на акупаванай тэрыторыі, аўтары падкрэсліваюць, што "ўведзеныя акупацыйнымі ўладамі нормы харчавання не маглі падтрымліваць у належным стане біялагічнае існаванне чалавека, не кажучы пра неабходнасць працаваць"²². У якасці доказу прыводзяцца ацэнкі як нямецкай адміністрацыі, так і савецкіх партызан, якія, дарэчы, у цэлым супадалі. Так, надзвычай малыя нормы харчавання адзначаюцца ў паведамленнях айнзацгрупы А. Невысокай была і якасць прадуктаў. Паводле даных партызанскай разведкі, у хлеб дабаўлялася каля 30% аўсянай мукі, 20—25% пілавіння²³. З медыцынскага ж пункту гледжання галоўнай з'яўлялася карыснасць таго ці іншага работніка для Германіі. Таму ўсе намаганні медыкаў былі накіраваныя на тое, каб як мага хутчэй аднавіць працаздольнасць чалавека. Прычым медыцынскія паслугі былі вельмі дарагімі. Так, агляд хворага ўрачом каштаваў 8 руб., выклік урача на дом (з дастаўкай за кошт кліента) — 15 руб., лячэнне ў шпіталі — 10 руб. у суткі (прычым хвораму неабходна было мець свае прадукты харчавання і бялізну), паслугі радзільнага дома — 1000 руб. (плюс сваё харчаванне і бялізна). Пры гэтым максімальная месячная зарплата высокакваліфікаванага рабочага ў Мінску не перавышала 600 руб., работнікаў сферы адукацыі ў залежнасці ад стажу, кваліфікацыі, колькасці вучняў у класе — 240—400 руб. (даныя Беларускага штаба партызанскага руху на кастрычнік 1943 г.)²⁴.

Не абмінулі ўвагай даследчыкі і такую складаную праблему, як ідэалагічнае супрацьстаянне на акупаванай тэрыторыі Беларусі, роля калабарацыйных устаноў у ажыццяўленні акупацыйнай палітыкі. Так, у главе 6 апісана дзейнасць калабарацыйных прафсаюзаў, асноўнай задачай якіх з'яўлялася прапагандыскае забеспячэнне праводзімых акупантамі мерапрыемстваў па выкарыстанні працоўных рэсурсаў краіны. Разнастайныя дакументы дазволілі аўтарам даказаць, што "створаныя нацыстамі калабарацыйныя прафсаюзы толькі дэкларавалі "клопат" аб працоўных і ў прынцыпе былі не здольны вырашаць аніякіх сацыяльных задач. Цэнтральнае бюро прафсаюзаў было цалкам падкантрольнае нямецкай акупацыйнай адміністрацыі і выкарыстоўвалася нацыстамі толькі як сродак правядзення прапагандыскай працы сярод рабочых і служачых, насаджэння сярод іх нацысцкай ідэалогіі. Прафсаюзы разглядаліся

немцамі як інструмент найбольш эфектыўнай эксплуатацыі працоўных рэсурсаў акупаванай Беларусі²⁵.

Мясцовая дапаможная адміністрацыя, калабарацыйныя арганізацыі (Беларуская народная самапомач, Беларускі народны дом, Саюз беларускай моладзі) актыўна выкарыстоўваліся пры правядзенні агітацыйна-прапагандысцкіх акцый па мабілізацыі насельніцтва на працу ў Германію. *"Трэба прызнаць, — адзначаюць аўтары, — што пэўная колькасць жыхароў Беларусі выехала на працу ў Германію добраахвотна, што было вынікам агітацыйна-прапагандысцкай кампаніі. Частка заяў датавана вясной 1942 г., калі вярбоўка толькі пачалася: сапраўдны стан рэчаў у Германіі быў яшчэ не вядомы і добраахвотнікі маглі яшчэ быць. Але і нават адносна гэтых заяў, — працягваюць гісторыкі, — нельга выключыць адміністрацыйнага рэсурсу, паколькі сельскія старасты і валасныя бургамістры павінны былі любой цаной адшукаць добраахвотнікаў"*²⁶. Аднак у цэлым, нягледзячы на ўсе намаганні акупацыйных уладаў і калабарацыйных арганізацый, агітацыйна-прапагандысцкая кампанія пацярпела няўдачу. Галоўнымі прычынамі краху планаў акупантаў, як слушна заўважаюць даследчыкі, былі неадпаведнасць зместу прапагандысцкіх матэрыялаў рэальным умовам жыцця і побыту беларускіх оstarбайтараў у Германіі, а таксама актыўная контрагітацыя з боку руху Супраціўлення.

Асобнае месца сярод беларускіх тэрыторый займаў заходнебеларускі рэгіён. Па сваім палітычным, сацыяльна-эканамічным, канфесійным і нацыянальным становішчы Заходняя Беларусь істотна адрознівалася ад астатняй тэрыторыі БССР. Гэта яркая выявілася ў час акупацыі: з розных бакоў былой мяжы паміж Польшчай і ССРС панавалі розныя грамадскія адносіны, розныя настроі і паводзіны насельніцтва, рознай была ўдзельная вага асобных палітычных групавак. Адным са сродкаў умацавання акупацыйнага рэжыму ў заходніх абласцях з'яўлялася палітыка размежавання нацыянальных супольнасцяў, якія пражывалі ў рэгіёне. Так, у першыя месяцы акупацыі нацысты пачалі праводзіць палітыку, накіраваную на падтрымку прадстаўнікоў польскай нацыянальнасці. Але з восені 1941 г. курс змяніўся. Генеральны камісар Генеральнай акругі "Беларусь" В.Кубэ зрабіў стаўку на падтрымку беларусаў. Аднак на практыцы з-за недахопу спецыялістаў кадравы састаў створаных органаў у большасці заставаўся польскім. Тым не менш польскія палітычныя колы, якія прэтэндавалі на заходнія беларускія землі, непрыхільна ставіліся да нацыянальнай палітыкі В.Кубэ, якая найбольш ярка адлюстравалася ў лозунгу "Беларусь для беларусаў". Нягледзячы на розныя тактычныя змены, у цэлым мерапрыемствы германскіх уладаў прыводзілі да абвастрэння беларуска-польскіх адносін. Нацыянальныя супярэчнасці праявіліся і падчас пастаўкі рабочай сілы ў Германію. На падставе аналізу крыніц аўтары даследавання паказваюць, што *"ў залежнасці ад таго, кім (па нацыянальнасці. — У.З.) былі прадстаўнікі мясцовай адміністрацыі, на пры-*

*мусовую працу адпраўляліся прадстаўнікі варожага этнасу"*²⁷.

З пачаткам вызвалення ў канцы 1943 г. тэрыторыі Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў вываз насельніцтва на працягу года працу ў Трэці рэйх стаў больш інтэнсіўным і дачынаўся да ўсёй Беларусі і далей. У заходнія раёны Беларусі і далей у Германію пачаўся перамяшчэнне мясцовага жыхарства і таксама цэлыя прадпрыемствы разам з персанэляй. У працоўнай сіле былі зацікаўленыя і Германія, якая цярпела параженне на фронце і заставацца недарэчнай ваенную вытворчасць і Савецкі Саюз. Акрамя таго адна было аднаўляць разбуранае гаспадарства. Яны прывядлі да заўважнага даследчыка: *"Разгледзім асобна барцаў за працаздольнае насельніцтва"*. У значнай ступені дзякуючы дзейнасці падпаліцкага атрада захаванне працоўных рэсурсаў стала пачынаць з 1943 г., адной з прыярытэтных задач, спосаб татальнага вывазу працаздольнага насельніцтва Беларусі правалілася. Тым не менш пэўная частка жыхароў краіны ўсё ж апынулася ў Трэцім рэйху. У айнавінай савецкай і постсавецкай, а таксама ў замежнай гістарыяграфіі няма адназначнага адказу на пытанне аб колькасці жыхароў Беларусі, вывезеных на прымусовую працу ў Германію. У літаратуры сустракаюцца лічбы 500 тыс., 380 тыс. 350 тыс. чалавек, прычым найбольш распаўсюджана з іх з'яўляецца лічба 380 тыс. Падаецца абгрунтаванай прапанова аўтараў даследавання звярнуцца да лічбы ў 399 374 чалавекі, якая была прыведзена яшчэ ў 1945 г. начальнікам аддзела СНК БССР па справе рэпатрыяцыі грамадзян СССР І.П. Барковым і ўведзена ў навуковы зварот складальнікамі зборніка "Беларускія оstarбайтэры. Угон населяння Беларусі і прымушальныя работы ў Германію (1941—1944)"²⁸.

Важным напрамкам эканамічнай палітыкі нацстаў на акупаванай тэрыторыі Беларусі быў вываз рабочай сілы на працу ў Германію. Ён разглядаецца ў 7, 8 і 9 главах кнігі — "Нацысцкая прапаганда падчывярбоўкі ў Германію", "Мабілізацыя на працу ў Германію", "Барцаў за працоўныя рэсурсы".

Цікавай атрымалася глава 10 кнігі, пабудаваная на матэрыялах Надзвычайнай дзяржаўнай камісіі ўстанаўлення і расследавання злачынстваў нямецка-фашысцкіх захопнікаў, савецкіх рэпатрыяцыйных сганаў, органаў НКУС і асабістых успамінах сведкі. Аналіз афіцыйных дакументаў і ўспамінаў непасрэдных удзельнікаў тых падзей прывёў даследчыкаў да высновы, што масавы прыцягненне насельніцтва Беларусі да прымусовай працы пачалося з лета 1941. Значная роля ў яго рэалізацыі адводзілася працным лагерам, якія мелі розныя назвы: лагер русарбочых, грамадзянская руская каманда, гаспадычы лагер СС, рабочая калона, рота, батальён і г. д. Прыведзеныя ў кнізе факты яшчэ раз пацвердзілі зчынны характар акупацыйнага рэжыму ў гады Вялікай Айчыннай вайны.

Істотным дапаўненнем даследчыцкага тэкста з'яўляюцца дадаткі да кнігі ў трох частках. Першыя, "Прымусовая праца ў люстэрку дакументаў", з

шчае 92 дакументы нямецкіх і грамадзянскіх устаноў: указы, загады, дырэктывы, адміністрацыйныя распараджэнні, палажэнні, інструкцыі, прадпісанні, працэсныя, апытальныя лісты, агляды, вынікі інспекцый, статыстычныя справаздачы, ведамасці і інш. У другой — "Паказанні сведкаў" — прыведзены 25 пратаколаў допытаў супрацоўнікамі НКУС жыхароў розных рэгіёнаў Беларусі, якія ў гады Вялікай Айчыннай вайны знаходзіліся на акупаванай тэрыторыі. Трэцяя частка — "Фотакопіі архіўных дакументаў" — змяшчае копіі разнастайных дакументаў акупацыйных уладаў на рускай і нямецкай мовах.

Форма падачы матэрыялу, абраная аўтарамі даследавання, — змяшчэнне ў асноўны тэкст дакументаў, успамінаў, фотаздымкаў і г. д. — з'яўляецца вельмі прадуманай і лагічнай. Яна спрыяе лепшаму, больш эмацыянальнаму ўспрыманню інфармацыі. У выкладанні тэксту дамінуе сінтэзны падыход, які дазваляе спалучыць вялікую колькасць фактаў, статыстычных даных і іншай інфармацыі з вынікамі даследчыцкага аналізу. Гісторыкі не імкнуцца навязаць чытачу свае меркаванні, а прапануюць яму паразважаць над дакументамі, якія цытуюцца або друкуюцца цалкам.

Праведзены гістарыяграфічны аналіз паказвае, што, дзякуючы вышэйазначаным публікацыям вывучэнне праблемы прымусовай працы грамадзян Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны паднялося на якасна новы ўзровень. Айчынныя гісторыкі раскрылі механізм функцыянавання працоўнай павіннасці, спосабы прымусу да працы, паказалі матэрыяльнае становішча жыхароў рэспублікі падчас акупацыі, вызначылі ролю калабарацыйных арганізацый у ажыццяўленні эканамічнай палітыкі германскіх уладаў, а таксама маштабы прыцягнення мясцовага насельніцтва да прымусовай працы.

Разам з тым пакуль застаецца нявырашанай галоўная задача — правядзенне комплекснага даследавання праблемы прымусовай працы адносна ўсёй акупаванай тэрыторыі Беларусі, выдзяленне яе асаблівасцяў у розных зонах акупацыі і ў розныя перыяды акупацыі. У кнізе пераважна даследаваныя працэсы, якія адбываліся на тэрыторыі рэйхскамісарыята "Остланд", састаўной часткай якога была Генеральная акруга "Беларусь", і ў меншай ступені працэсы на тэрыторыі зоны тылу групы армій "Цэнтр". Невялікі параграф "Прымусовая праца ў акрузе "Беласток" (на прыкладзе Гродна ў 1941—1944 гг.)", а таксама ўкрапленне ў тэкст асобных прыкладаў з іншых акупацыйных зон агульную карціну не мяняюць. Вядома, што ў гістарыяграфіі нельга абыйсціся без выкарыстання колькасных метадаў ацэнкі з'яў. Нельга сказаць, што даследчыкі іх не выкарыстоўвалі, аднак, на наш погляд, прыведзеная ў даследаванні статыстыка, што базуецца на даных айчынных і замежных архіваў, патрабуе верыфікацыі, удакладненняў і большай доказнасці.

Праўда, аўтары кнігі слухна адзначылі ва ўводзінах, што "не прэтэндуюць на вычарпальнае асвятленне такой складанай і аб'ёмнай тэмы, разглядаюць матэрыялы, з аднаго боку, толькі як падставу для ўз-

нікшай апошнім часам важнай навуковай дыскусіі, а з другога — як унікальную магчымасць для шырокага кола аматараў беларускай гісторыі пашырыць свае веды па адной з тэм ваеннай гісторыі Беларусі"³¹. Абгрунтаванай выглядае і выснова даследчыкаў пра тое, што "праца будзе садзейнічаць вызначэнню перспектывыўных напрамкаў і новай навуковай тэматыкі для далейшага больш паглыбленага вывучэння гісторыі беларускага народа ў перыяд Вялікай Айчыннай вайны"³².

¹ Разняволеная памяць. Прымусовая праца беларускіх грамадзян на акупаванай тэрыторыі Беларусі (1941—1944 гг.): зб. навук. арт. / пад рэд. А.М. Літвіна. Мн., 2010. С. 134.

² Белорусские оstarбайтеры. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941—1944): документы и материалы: в 2 кн. / сост.: Г.Д.Кнатко, В.И.Адамущо [и др.]. Мн., 1996, 1997; Белорусские оstarбайтеры. Репатриация (1945—1951): документы и материалы / сост.: Г.Д.Кнатко, В.И.Адамущо [и др.]. Кн. 3: в 2 ч. Мн., 1998; Оstarбайтеры. Принудительный труд белорусского населения в Австрии: документы и материалы. Минск — Грац, 2003.

³ Разняволеная памяць. Прымусовая праца беларускіх грамадзян на акупаванай тэрыторыі Беларусі (1941—1944 гг.): зб. навук. арт. / пад рэд. А.М. Літвіна. Мн., 2010.

⁴ Літвін А.М., Грэбень Я.А., Новікаў С.Я. Вяртанне ў рабства: прымусовая праца насельніцтва Беларусі 1941—1945 гг. Мн., 2010.

⁵ Разняволеная памяць. Прымусовая праца беларускіх грамадзян на акупаванай тэрыторыі Беларусі (1941—1944 гг.). С. 134.

⁶ Там жа. С. 13.

⁷ Там жа. С. 38.

⁸ Там жа. С. 156, 157.

⁹ Там жа. С. 133.

¹⁰ Там жа. С. 132.

¹¹ Там жа. С. 78.

¹² Там жа. С. 51, 52.

¹³ Там жа. С. 168.

¹⁴ Там жа. С. 193.

¹⁵ Літвін А.М., Грэбень Я.А., Новікаў С.Я. Вяртанне ў рабства: прымусовая праца насельніцтва Беларусі 1941—1945 гг. Мн., 2010.

¹⁶ Там жа. С. 21.

¹⁷ Там жа. С. 5, 7.

¹⁸ Там жа. С. 22.

¹⁹ Там жа. С. 27.

²⁰ Там жа. С. 133.

²¹ Там жа. С. 85.

²² Там жа. С. 174.

²³ Там жа. С. 173.

²⁴ Там жа. С. 174, 181.

²⁵ Там жа. С. 204.

²⁶ Там жа. С. 221.

²⁷ Там жа. С. 261.

²⁸ Там жа. С. 263.

²⁹ Белорусские оstarбайтеры. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941—1944): документы и материалы: в 2 кн. Кн. 2 (1943—1944). Мн., 1997. С. 381.

³⁰ Літвін А.М., Грэбень Я.А., Новікаў С.Я. Вяртанне ў рабства: прымусовая праца насельніцтва Беларусі 1941—1945 гг. С. 299.

³¹ Там жа. С. 21.

³² Там жа. С. 261.